

МУСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНА ҚАТЫСЫ

Kundyz YERALIYEVA *

Аңдатпа

Бұған дейін Кеңес Одағы құрамында болып, бүгінде тәуелсіздігін алған және әлі де Ресей федерациясына кіретін мемлекеттердің жетекші ғалымдары мен зерттеушілері, әртүрлі сала мамандары мен тарихшылары тарапынан II Дүниежүзілік соғыс туралы үлкен ізденіспен докторлық диссертациялар қорғалды. Бірақ легион туралы жазуға келгенде шынайы дерекнамалық зерттеулер жоқтың қасы. Біз осы мақаланы жазу барысында тарихтың ақтаңдақ тұсы саналатын, адам тағдыры күрделі әрі әділетсіз тұрғыда бағаланған легион туралы жазуды қолға алдық.

Мұстафа Шоқай 1936 жылы жазған бір мақаласында «Бүгінде Кеңес үкіметі күшті, бірақ бір күні тарайды» деді. 55 жылдан соң қайраткердің сөзі орындалды. Кеңес одағы өз ішінен ыдырады. Бұл мақала Ұлы Отан Соғысы аталып кеткен II Дүниежүзілік соғысқа мәжбүрлі түрде қатысқан бүгінгі Қазақстанға 9-мамыр Жеңіс күнінің статусын бірнеше себепке байланысты жаңадан қарастырылуы қажет екендігін жазамыз. Себебі әлі күнге дейін Түркістан легионы құрамында болғандарды ақтау былай тұрсын, айтуға тиым салынған, нақты тізімі белгісіз.

Ал, Түркістан легионы десе, есімі қатар айтылатын Мұстафа Шоқайға Кеңестік саясаттың жапқан жаласы толық күшін жойған жоқ. Шындығына келсек, Мұстафа Шоқайдың өзі немістерге тұтқынға түскенмен тепе-тең. Айырмашылығы, Қызыл Армия қатарында соғысқа аттанған Түркістандық әскер майдан даласында немістерге тұтқынға түссе, Мұстафа Шоқайды фашистік Германия әскері үйінен алып кетеді.

Кілт сөз: Түркістан легионы, тұтқын, Германия, Мұстафа Шоқай, Қызыл Армия.

МУСТАФА ШОҚАЙ И ЕГО ОТНОШЕНИЯ С ТУРКЕСТАНСКИМ ЛЕГИОНОМ

Аннотация

Докторские диссертации, посвященные Второй мировой войне, играют значительную роль в расширении нашего понимания этого периода истории. Когда дело доходит до изучения истории Легиона, настоящих документальных исследований практически не существует.

С помощью данной статьи мы хотели исследовать о Туркестанском легионе, где судьба человечества оценивается очень сложно и несправедливо. Среди прочего, следует отметить то, что некоторые архивные документы о Туркестанском легионе не были полностью раскрыты. Мы решили начать нашу статью о Туркестанском легионе как серию последовательных научных исследований.

В 1936 году Мустафа Шокай отметил в своей статье, что "сегодня советское правительство сильно, но однажды оно распадется". В данной статье мы хотим обратить внимание на необходимость пересмотра статуса Дня Победы 9 мая для современного Казахстана, вынужденного принять участие во Второй Мировой Войне, которая получила название Великая Отечественная Война. Существует несколько причин, по которым требуется этот пересмотр. Однако точного списка тех, кто служил в составе Туркестанского Легиона, запрещено раскрывать или оправдывать, и он остается неизвестным.

Мустафа Шокай - имя, которое всегда ассоциировалось с Туркестанским легионом - страдал от несправедливых обвинений и клеветы, наложенных советской политикой. Но истина заключается в том, что сам Шокай оказался в плену у немцев. Важно отметить разницу между ним и Туркестанской армией,

---

* Doktora Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, 87012633947k@gmail.com.

сражавшейся на стороне Красной армии и попавшей в плен на поле боя. Шокай был захвачен немецко-фашистской армией прямо у себя дома.

Ключевые слова: Туркестанский легион, пленный, Германия, Мустафа Шокай, Красная Армия.

MUSTAFA ŞOKAY VE ONUN TÜRKİSTAN LEJYONU İLE İLİŞKİSİ

Özet

Çeşitli alanların uzmanları ve tarihçileri, İkinci Dünya Savaşı ile ilgili doktora tezlerini büyük araştırmalarla savundular. Ancak konu Lejyon hakkında yazmaya gelince, gerçek belgesel araştırması neredeyse yok denecek kadar az. Bu makaleyi yazma sürecinde tarihin en adil parçası olarak kabul edilen ve insan kaderinin karmaşık ve adaletsiz bir şekilde değerlendirildiği lejyon hakkında yazmaya başladık. Bunlar arasında Türkistan Lejyonuna ilişkin arşiv verilerinin tam olarak açıklanmadığını da belirtmek isteriz. Çok serili bilimsel bir çalışma olarak Türkistan Lejyonu ile ilgili bir makaleye başlıyoruz. Bu yazımızda lejyon hakkında yazılan eserleri inceleyip karşılaştırmaya çalıştık.

Yakın gelecekte İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yerlere giderek lejyonların oluşturulduğu büyük eyalet, ilçe ve bölge arşivlerinden veri toplayarak daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış materyalleri yazmayı hedefliyoruz. Bunun dışında Türkistan Lejyonu'nda halen hayatta olan askerlerden veya onların soyundan gelenlerden sukbat alınması planlanıyor. Bu yazımızda İkinci Dünya Savaşı'nı Büyük Vatanseverlik Savaşı olarak kullanmayacağız. Bu makalenin özelliğidir.

Mustafa Şokay 1936'da yazdığı bir makalede Bugün Sovyet hükümeti güçlüdür ama bir gün dağılacaktır diye yazmıştı. 55 yıl sonra rakamın sözleri gerçek oldu. Sovyetler Birliği içeriden çöktü. Büyük Vatanseverlik Savaşı olarak adlandırılan 2. Dünya Savaşı'na katılmak zorunda kalan günümüz Kazakistan'ı için 9 Mayıs Zafer Bayramı'nın çeşitli nedenlerden dolayı statüsünün yeniden değerlendirilmesi gerektiğini bu yazımızda yazıyoruz. Türkistan Lejyonu'nda yer alan kişileri bırakın haklı çıkarmak şöyle dursun anlatmak bile yasak olduğundan tam liste bilinmiyor.

Adı Türkistan Lejyonu ile birlikte anılan Mustafa Şokay ise Sovyet politikası tarafından tamamen yok edilememiştir. Gerçeğe gelince, Mustafa Şokay bizzat Almanlar tarafından esir alındı ve Almanlar onu güpegündüz evinden aldı. Mustafa Şokay'ya verilen görev, savaşın ilk yıllarında yüzlerce ve binlerce esiri milliyetlerine göre ayırmaktı. Sık sık dili bilen siyasi liderleri kampa getiriyordu ve iki taraf arasında irtibat görevi görüyordu.

Anahtar kelime: Türkistan Lejyonu, esir, Almanya, Mustafa Şokai, Kızıl Ordu.

MUSTAFA SHOKAY AND HIS RELATIONSHIP WITH THE TURKISTAN LEGION

Abstract

Experts and historians of various fields defended their doctoral theses on the Second World War with great research. But when it comes to writing about the Legion, actual documentary research is almost non-existent. In the process of writing this article, we began to write about the legion, which is considered the most fair part of history and where human fate is evaluated in a complex and unfair way. Among these, we would like to point out that the archive data regarding the Turkestan Legion has not been fully disclosed. We are starting an article about the Turkestan Legion as a multi-series scientific study. In this article, we tried to examine and compare the works written about the legion.

In the near future, we aim to go to the places where the Second World War took place, collect data from the large state, district and regional archives where the legions were formed and write materials that have never been published anywhere before. Apart from this, it is planned to take interview from the soldiers who are still alive in the Turkestan Legion or their descendants. In this article, we will not use the Second World War as the Great Patriotic War. This is the feature of the article.

In an article he wrote in 1936, Mustafa Shokay wrote that the Soviet government is strong today, but one day it will collapse. After 55 years, the figure's words came true. The Soviet Union collapsed from within. In this article, we write that the status of May 9 Victory Day should be re-evaluated for various reasons for today's Kazakhstan, which had to participate in World War II, also known as the Great Patriotic War. The full list is unknown, as it is forbidden to even describe, let alone justify, the people in the Turkestan Legion.

Mustafa Shokay, whose name is mentioned together with the Turkestan Legion, could not be completely destroyed by Soviet policy. As for the truth, Mustafa Shokay was taken prisoner by the Germans himself, and the Germans took him from his home in broad daylight. The task given to Mustafa Shokay was to separate hundreds and thousands of prisoners according to their nationalities in the first years of the war. He often brought political leaders who knew the language to the camp and served as a liaison between the two sides.

Keywords: Turkestan Legion, prisoner, Germany, Mustafa Shokay, Red Army.

KІРІСПЕ

Фашистік Германияның ІІ Дүниежүзілік соғыста жасаған үлкен қателіктерінің бірі соғыс алаңында тұтқынға түскен әскерлерден ерікті деген сылтаумен легион құру ісі. Бұл оларға соңына дейін абырой алып келген жоқ. Түркістан легионы құрамында болғандар екі оттың ортасында қалғандар. Фашистік Германия Кеңес Одағына аяқ астынан шабуыл жасалды деген күннен бастап Түркістаннан мындаған ер азаматтар еркінен тыс Қызыл Армия қатарында соғысқа аттанды.

Түркістандық әскерлер немістің әскери формасын тірі қалу үшін ғана киді. Ал, соғыс тұтқындары қылмыскер болып саналмауы тиіс делінген Гаага және Женева конвенциясына қол қоюдан бас тартқан Сталин соғыс тұтқындарын *самқындар* деп есептеді. Өз бауырларына қарсы оқ атудан бас тартқан Түркістандық легионерлер ебін тауып Қызыл Армия жағына шығып кетіп отырғаны белгілі. Дінтанушы, заңгер Мұхан Исахан бір сұхбатында Қызыл Армиямен болған қиян-кескі ұрыстарда Түркістан легионы шешуші күш болмағанын айтады. Мысалы, NN 1, 3, 4, 6, 8-батальондар Қызыл Армия жағына өз еріктерімен берілді (<https://kazislam.kz/>, 27.12.23).

Ресей ғалымдары неміс үкіметінің ІІ Дүниежүзілік соғысқа қатысты ақпараттарды әлі күнге дейін жасырын ұстап отырғанын, мұрағат материалдарын зерттеуге мүмкіндік бермейтінін жазады [Хайитов, 2015: 53]. Демек Түркістан легионы туралы шынайы ақпараттар әлі алда ашыла түсері белгілі. Қалай болғанда да тарихи шындыққа қол жеткізу үшін а) мұрағат материалдарын; б) естелік мемуарлар; с) түркістандық эмигранттардың жеке архивтері; д) әскери тұтқында болған бұрынғы кеңес әскерлерінен жазып алынған сұхбаттарын қарау маңызды.

Мұстафа Шоқай есімі шетелде жүрсе де Кеңес үкіметі құрамында болған қазақтар мен басқа да түркі халықтары арасында Кеңес үкіметінің басқыншылық әрекеттеріне қарсы көзқарасы, еркіндікке ұмытылыс тұрғысынан қатты бағаланды. Кеңес заманында Мұстафа Шоқайға *Пантуркист*, *Исламиш*, *Ұлтшыл* ретінде жала жабылды. Астанада

Мұстафа Шоқай атындағы мектеп бар. Республикалық деңгейде мектепшілік бірді-екілі конференция өтіп тұрады. Біздің ойымызша, бұл Мұстафатану ғылымы үшін аздық етеді.

Түркістан легионы қатарында болған әскерлер отанын сатқан сатқындар емес. Тірі қалсам еліме, ұлтыма қызмет етпей қоймаймын дейтін жастар өздерін өлімге қимады. Олар екі оттың ортасында жүріп аман қалғанмен, соғыс біткен соң келісім бойынша жеңуші тараптың қолына өтуге тиіс болды. Түркістандықтар үшін нағыз тозақ сол кезде басталған еді. Отаным деп алғашында соғысқа аттанған оларды Кеңес одағы ату жазасына кесіп, түрмеге қамап, Жер аударып, қалған отбасы мүшелеріне *Отанын сатқан опасыздың ұрпағы* деген қара таңбаны басты.

2024 жылдың 22-маусымда Германияның Совет Одағына қарсы шабуыл бастағанына 83 жыл болады екен. Жыл сайын осындай кезеңде *1941 жылы 22 маусымда фашистік Германия опасыздықпен соғыс жарияламастан Совет Одағына басып кірді* деген тұжырым кезекті рет қайталанып жатады. Жазушы-публицист Марат Бәйділдаұлының фейсбук парақшасында «Германия неге соғыс ашты?» деген тақырыптағы жазбасы бар. Жазушы осы мақаласында Германия опасыздықпен соғыс ашты дегені шындыққа үйлесе ме, немістердің опасыздықпен басып кіргені рас па деген сұраққа жауап іздеген. Оның сөзінше, *Германия Совет Одағына қарсы опасыздықпен тұтқиылдан соғыс бастады* деген тұжырым жалған. Шамамен сол уақытта Германияның Сыртқы істер министрі И.Риббентроп Берлинде өзіне СССР-дің Германиядағы елшісі В.Деканозовты шақырып алып Совет Одағына қарсы әскери қимыл басталғаны туралы нота тапсырады. Құжат толықтай *Нота Министерства иностранных дел Германии Советскому правительству от 21 июня 1941 года* деп аталады.

Қызыл Армия аттанған майдан даласының алдыңғы шебінде Орта Азиядан келген орыс емес ұлт өкілдерінің әскері жіберілді, қолдарында ескі-құсқы қару-жарақ, әскери дайындығы әлсіз. Тіпті соғыстан алдын ресми Мәскеу жарлығы бойынша орыс емес ұлтынан әскерге солдат алмайтын. Себебі, олардың қолына қару-жарақ беріп, әскери жаттығуларды үйретсе, өзімізге қарсы шығады деп қауіптенді. Оның үстіне соғыс алдында Сталиннің бұйрығымен әскери шенді адамдар репрессияға ұшырады. Расында, нацистік Германия Кеңестер одағының шама-шарқын дөп баса білді. Алғашында Кеңес одағынан әскери шығын өте көп болды, тұтқынға түскендерді айтпағанда мыңдаған адам немістің оғы мен бомбасының құрбаны болды. Осы тұста Герман үкіметінің өзіне тым

сенімділігі мен басып алған елдерге көрсеткен қатыгездігі алғашқы мақсаттың күлталқан болуына себеп болды. Олай дейтіні, кейбір зерттеушілер Украина, Беларусия, Қырым секілді жаулап алған елдерге Германия тәуелсіздік бергенінде сол елдің атынан соғысып жатқан қаншама әскерге күш берер еді деп санайды. Ал олар керісінше, зорлық-зомбылық көрсетіп, легион құрған кезде берген уәдесінде тұрмады. Уәде бойынша нацистік Германия өзі жаулап алған елдерге *еркіндік береміз* деген болатын. Түркістан легионында болған Орта Азиялы әскерлердің бар арманы да сол болатын. Себебі олар үшін соғысып жатқан екі тараптың қайсысы жеңсе де бәрібір еді, тек еркіндік берсе болды деген сенім болды. Алайда, үміті ақталмады.

1. АЛДЫҢҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ ЖАСАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

Түркістан легионы туралы ақпарат шынайы әрі толыққанды болу үшін неміс мұрағат қорларын тарту керек. Бірақ зерттеуші Н. Темботованың сөзінше Германия үкіметі мұрағат материалдарын зерттеуге және жариялауға тиым салған [Темботовна, 2000: 14]. Бұл ақпарат 20 жыл бұрын шыққанын ескерсек бүгінде Герман үкіметінің легионерлер туралы ақпарат алуға көзқарасы өзгерді ме жоқ па осы жағы белгісіздеу. Ол үшін соңғы жылдары Германия мұрағаттары мен кітапханаларын қолдана отырып жазылған еңбектерді зерделеп шығу қажет.

Мұстафа Шоқайдың Түркістан легионын құруға қатысы бар деген негізсіз әңгімені үш топқа бөліп қарастыруға болады:

- 1) Қазақстан бұл жөнінде не дейді?
- 2) Ресми Мәскеудің көзқарасы қандай?
- 3) Шетел зерттеушілері қандай ұстанымда?

Түркістан легионы туралы жазып жүрген отандық және шетелдік ғалымдар жетерлік. Мысалы, Амантай Кәкеннің *Түркістан легионы. Деректі толғам*. (Астана 2000) еңбегі. Б. Садықованың *Түркістан* (27.05.1998) деген кітабын және Ахмет Бектаевтың *Под небом Франции* кітабында Түркістан легионы жайында кеңінен жазылады.

Түркістан легионы туралы шетелдік авторлардың еңбектерін атап өтуді жөн деп білдік. 1999 жылы Стамбулда шыққан Хусейн Икрам Ханның *Воспоминания одного туркестанца о второй мировой войне* кітабы, 2005 жылы Стамбулда жарық көрген Джаббар Ертюрктің *Воспоминания одного турка о второй мировой войне от Красной*

Армии до Кавказского национального легиона кітабы. Сондай-ақ, соғыстың ауыр азабын басынан өткізген соғыс туралы мемуарлар авторы Сапар Аймергеннің бірнеше еңбегін атап өтуге болады. Олар: *Son Köprü – Последний мост* (1992 г.), *Tayga Mahkumları – Пленники тайги* (1995 г.), *Sisli Körfez – Туманный залив* (1997 К. Абдуқап. (2015, 7-8). *Истина Туркестанского легиона – между свастикой и красной звездой*. Исследование/перевод с казахского языка. Исследовательский институт Общественное мнение, Астана.

Бұл тақырыпты ғылымда жүрген тарихшылар мен жас зерттеушілер тереңнен қазбалай түсу керек. Ұлтымыздың ең асыл тарихы осында жатыр. Из-түзсіз жоғалды делінген, қара қағаз келген әскерлердің қаншамасы осы лагерьлерге түскен болуы мүмкін. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Гүлнар Мендіқұлова ашылмай жатқан ақпарат көп екенін айтады. Оның сөзінше, қажетті құжаттар Франция, Бельгия, Германия, Норвегия, Голландия, Италия, Швеция және Ұлыбританияның ұлттық және аудандық мұрағаттарында жатыр. (<https://informburo.kz>, 27.12.23).

Mustafa Çokay'ın hayatı ve mücadelesi атты докторлық диссертация жазған ғалым Әбдіуақаб Қара 2022 жылы докторлық қорғаса, 2004 жылы Алматыда кітап ретінде басып шығарды. Г.Көкебаеваның *Талқыға түскен тағдыр. Түркістандық соғыс тұтқындары* еңбегі құнды. Ал, А.Жүнісбеков *Национальные воинские соединения Казахстана на фронтах войны (1941-1945)* еңбегі қаншама ақпараттың бетін ашқан.

2. МӘСЕЛЕНІ ТҰЖЫРЫМДАУ

Жалпы легион құру ісі ІІ Дүниежүзілік соғыс кезінде ғана пайда болған әрекет емес. Тарихы тереңде, Батыс пен Еуропа басқа елге соғыс ашар кезде әскері жетпесе ерікті әскерлерді ақшаға сатып алып отырған. Бүгінде легионер термині спортта қолданылып жүр. Сырттан келген атақты спортшыларға қомақты қаржы беріп, сол мемлекеттің атынан үлкен додаларға қатысуға арнайы шақырады. Түркістан легионындағы әскерлер болса фашистік Германияның тұтқынына түскен, Сталиннің *кеңес әскері тұтқынға түссе, өзін-өзі өлтіруі керек* деген ұранына бағынбағандар екенін естен шығармау керек. Орта Азиядан, соның ішінде Орта Азиядан соғысқа барып, тұтқын болған әскерлерге Сталиннің бұл сөзінің өтпеуіне себеп – діни ұстаным мен саяси көзқарас. Тәңір берген ғұмырды адамның өзі қиюына болмайтынын түркістандық тұтқындар жақсы білді. Екіншіден, соғыс Түркістанның ішінде болып жатқан жоқ.

Сондықтан да бұл II Дүниежүзілік соғысты *Ұлы Отан соғысы* деп атауға келмейді. Қызыл Армия қатарына ешбір дайындықсыз алынған олар өз еркімен соғысқа аттанған жоқ. Осы тұста 1941 жылға дейін Түркістандық әскердің Қызыл Армия қатарына қалай қабылданғаны жайлы ақпараттарды қарау жеткілікті.

Соғыстың алғашқы аптасында мыңдаған Кеңес әскерлері тұтқынға түседі. Арасында түркітілдес әскердің болғанын байқаған неміс әскерлері оларды Кеңес одағына қарсы қолдану туралы ойлайды. Алғашқында жәй ғана күзет ретінде сынақтан өткізген соң артынан жақсы нәтиже көреміз деп ойлаған фашистік Германия 1942 жылдың соңында Түркістан легионын құру керек деп шешеді. [Çelik, 2015: 11].

Түркістандық легионерлер саны Германия командирлері тарапынан 200.000 деп берілсе, легиондарда қызмет еткен Баймырза Хайыт 267.000 деп көрсетеді. Соғыстың соңында 400.000 жақындаған Түркістан легионының маңызды бір бөлігі майданда жан бергені, ал аман қалғандары болса Ялта Келісімі бойынша Кеңес үкіметіне табысталғаны Қызыл әскер тарапынан оңбай жазаланғаны белгілі. Екінші дүниежүзілік соғысты басынан өткеріп, неміс жағында Қызыл Армия қатарына болған, Қызыләскер сафынан Алман тарафына өткен әскерлердің бірі Чеббар Ертүрк былай деді: «Екінші дүниежүзілік соғыста Кеңес үкіметі кем дегенде 5 миллион түркістандықты майдан шебінде алдыңғы қатарға жіберді. Бұлардың маңызды бөлігі тірі орала алмады». [Çelik, 2015: 131].

Тұтқынға алынған кеңес тұтқындарының саны туралы соғыс уақытында толық есеп жоқ. Бұл мәселе бойынша әртүрлі сандар бар болса да анықталған фактілер, із-түзсіз жоғалған әскери тұтқындардың саны миллиондаған деп есептеледі. Кеңес Одағы кезіндегі кезеңді зерттеген неміс тарихшысы Георг Фишер майданнан тұтқынға алынғандар саны 2 053 000 деп көрсетсе, Шығыс министрлігі дереккөздері (неміс: Ost Nazirium) бұл санды 3 600 000 деп түсіндіреді. Дереккөз ретінде Германия Қарулы Күштерінің деректеріне сілтеме жасаған Александр Даллин тұтқында болған кеңес жауынгерлерінің санын 1941 жылы 3 355 000 және 1942 жылы 1 653 000 деп көрсетеді. Неміс Қарулы Күштері Құрлық әскерлері қолбасшылығының мәліметтері бойынша, тұтқынға түскен кеңес жауынгерлерінің саны, оның ішінде қаза тапқан, қашып кеткен және босатылғандар саны 3 350 639 деп хабарлайды. [Çelik, 2015: 133].

3. ГИПОТЕЗА

Мақсат – *Мұстафа Шоқай легион құрды* деген сөзді жоққа шығару, архив материалдары арқылы дәлелдеу. Шын мәнінде Шоқайдың мақсаты не болғанын анықтау. Шоқай өлімі де осы соғыс басталған алғашқы жылдарға сәйкес келді. Шоқай өліміне сталиндік режим бе әлде гитлерлік режим кінәлі ме? Түркістан легионына әскерлер ерікті түрде кірді ме? Сталиннің тұтқынға түскен әскерді *отанын сатқандар* деуі халықаралық құжатқа сәйкес келе ме?

4. ӘДІСТЕМЕЛЕР

Мұстафа Шоқайдың Түркістан легионын құруға қатысы болған-болмағанына ғылыми тұрғыда жауап беру үшін ең алдымен Түркістан легионы қалай құрылғаны туралы шынайы архив материалдарынан ақпарат жазу керек. Екіншіден, Түркістан легионы құрамында болған тұтқынға түскен түркістандық әскерлердің естелік-мемуарларын оқу қажет. Түркістан легионы жайлы Түркияда басылып шыққан кітаптар баршылық. Алайда Қазақстанда Түркістан легионында болғандар туралы ақпарат өте аз. Сондықтан мақала барысында түрік тілінде жазылған ғылыми еңбектерді көбірек пайдаландық.

Мақаланы толық ашу үшін бірнеше әдіс-тәсілдерді қолдандық. Атап айтқанда: баяндау, тарихи-салыстырмалы әдіс пен анализдік талдау жүргізілді. Мақаланы жазу барысында Түркістан легионы туралы жазылған еңбектерді шолып, сараптама жасау әдістері қолданылды.

5. МӘСЕЛЕНІ ТАРҚАТУ

Мұстафа Шоқай фашизмге қарсы болды. Оның 1939-1940 жылдары жазған мақалаларынан көреміз. Герман үкіметі соғыстың бастапқы жылдары тұтқынға түскен әскерлерді лагерлерге алып келіп орналастырғаны белгілі. Сол тұтқындар арасында қаншама білімді жастар мен әскери шенді адамдар болды. Оған дәлел, Мұстафа Шоқайдың Франциядағы мұрағат тізімінде орта және жоғары білімі барлардың әскерге алынғаны жазылған. Олардың арасында мұғалімдер, инженерлер, техниктер, аспазшылар, трактористер, комбайнерлер, есепшілер болған.

Легион термині латын тілінен келген (лат.-*Lego*-қабылдаймын, жинаймын) және ежелгіримдік әскери терминология болып саналады. Нацистердің жалдаушы сипатын

білдіру үшін қолданылған. Н.Темботовнаның кітабында легиондардың қызметі туралы басқа пікір айтады. Автордың сөзінше, тәжірибеде шығыс легионы әскери бірлік ретінде саналмады және әскери операцияларға жіберілмеді. Олар тек іріктеу, оқыту, кавказ-түрік батальондар базасын құру қызметін ғана атқарған деген ой айтады. [Темботовна, 2000: 20].

Осы лагерьлер құру туралы зерттеушілер арасында түрлі көзқарас бар. Бірі соғыс басталмай тұрып немістер алдын ала лагерьлер құрған деп жазса, екінші бір топ олар соғыс басталған соң лагерьлер жасақтай бастады деген ой айтады. Алғашқы пікірге түрткі болғаны, немістер Кеңес үкіметін басқа Еуропа мемлекеттерін жаулап алғаны сияқты санаулы апта ішінде жеңеміз деген оптимистік ұстанымынан туған болуы мүмкін. Ал, соғыс басталған соң лагерьлер құрыла бастады деген пікір де орынды деп білеміз. Себебі, тұтқынға түскен әскерилердің көптігі соншалықты оларды тұтқындар лагеріне сыйдыра алмады. Қалай дегенде де екі пікірдің де өзіндік логикасы мен жөні бар деп санаймыз. Герман үкіметі Кеңестер одағының соғыс жағдайына дайын емес екендігін алдын ала білді. Өздеріндегідей емес, ескі-құсқы әскери техникамен ұзаққа бармайды деп сенді. Расында соғыстың алғашқы жылдары солай болды, тұтқынға түскендер мыңдап саналды.

Гитлер Орта Азиялық тұтқынға түскен әскерлерден легион құруға қарсы болмады. Себебі, олар жеңіске жетсе Түркия мен ислам әлемінен Англияға қарсы соғыста қолдау табамын деп сенді. 1941 жылдың қараша және желтоқсан айларында Гитлер төрт легионды құру туралы тапсырма берді. Олар: Түркістан, Грузин, Армян және Кавказ-магомандық легиондар болды. Ал, 1942 жылы 15 сәуірде казактар мен кавказдықтарды партизандарға қарсы соғыс алаңында «теңқұқылы одақтас» ретінде қолдануға рұқсат берді. [Темботовна, 2000: 21].

Түркістандық полк соңынан 811-жаяу әскер батальоны болып өзгерді. Бұл полк Құрлық күштері бас штабының генерал-квартирмейстері, Э. Вагнер 1941 жылғы 15 қарашадағы бұйрығымен құрылды. Түркістан легионы құрамында қазақ, өзбек, қырғыз, түркмен, қарақалпақ, тәжіктер болса, Грузин легионы құрамында грузиндерден бөлек, осетиндер болды. Жаңадан құрылған оқу лагерлері Полтав облысында болды. Түркістан легионы — Ромнахта, Әзірбайжан — Прилукахта, Грузин — Гадяче, Армян — Лохвице және Солтүстік кавказ — Миргородте орналасты. О. Романько. (2014). Шығыс легиондарының құрамы барлық жағынан әртүрлі болды. Этникалық тұрғыдан да,

әлеуметтік құрамы да, саяси-моральдық тұрғыдан да бір біріне ұқсамады. Легион құрамында тек тұтқынға түскен әскерилер ғана емес, өз еркімен берілген әскерлер мен Еуропада эмиграцияда жүрген саяси лидерлер де болды. [Темботовна, 2000: 21]. Екі жылдың ішінде Польшада 52 дала батальоны құрылды. Оның ішінде 14-түркістан легионы, 8 әзірбайжан, 8 грузин, 8 армян, 7 солтүстік кавказ және 7 еділ-татар легионы. Барлық саны 50 мың адамды құрады.

Түркістан легионы туралы мақаланы бірнеше сериялы ғылыми зерттеу ретінде бастап отырмыз. Зерттеуде бұған дейін легион жайлы жазылған еңбектерді шолып, салыстыра отырып жазуға тырыстық. Алдағы уақытта бұрын-соңды ешбір жерде жарияланбаған материалдарды жазу үшін II Дүниежүзілік соғыс орын алған жерлерге барып, легиондар құрылған ірі мемлекеттік, аудандық және облыстық мұрағаттардан деректер алуды көздейміз. Бұдан бөлек, бүгінде көзі тірі Түркістан легионында болған әскердің өзінен немесе артында қалған ұрпағынан сұқбаттар алу жоспарлануда. Осы мақалада біз II Дүниежүзілік соғысты *Ұлы Отан соғысы* деп қолданбаймыз. Мақаланың жаңашылдығы да осында деп білеміз.

6. ШЫҒЫС ЛЕГИОНЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Германия үкіметі Кеңес үкіметіне қарсы соғыс ашатын кезде олар бұл мемлекет ішінен іріп-шіріген, бірлігі жоқ, өте көп ұлттардың жиынтығы деп қабылдады. Сондықтан да олар *шығыс территориясын* орыс емес ұлттардан құралған топтармен бірігу арқылы соғысты тезірек аяқтаймыз деп жоспарлады. Алғашында күзет бөлімдері жасырын құрылды. Тек 1941 жылдың 15 қараша күні құқықтық негізін қалады. Осы күні Құрлық күштер Генштабтың генерал-квартирмейстері генерал-майор Э.Вагнер түркістандық және кавказ әскерінің тұтқындарынан *күзет жүздігін құру туралы* бұйрық берді. Бұл бөлімді 444-нші күзет дивизиясы ретінде, *Юг* деп аталатын тыл жұмыстарындағы тәртіпті қадағалау үшін құрылды (<https://mediazona.ca>, 28.12.23).

1942 жылы қаңтар-ақпан айларында Польшада төрт легион құрылды. Осылайша, 13 қаңтар күні Түркістан және Магометанский легион пайда болды. 8 қаңтар күні болса, Грузин және армяндық легион құрылды. Түркістан легионы құрамына өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен, қарақалпақ және тәжіктерді қосқан. Кавказ-магометанский легион құрамына әзірбайжан, дағыстан, ингуш, шешендер кірген. Ал грузин легионына осетин, абхаз, адыгей, черкес, кабардин, бұлғар және карачайлықтар кірген, тек армян құрамы

ғана біртектес армяндардан тұрды. Осылайша 1942 жылдың басынан бастап құрылған «Түркістан легионыны тек 1942 жылдың соңында құрылып бітті [Темботовна, 2000: 27]. Құрамында 7 батальон болды, әрқайсысында 1100-1200-ден тұтқын жасақталды. Легионды неміс капитаны Эрнеке басқарды. Легионерлердің санасына фашистік идеология сіңірді. Әрбір ротада молда болды, кеңес үкіметіне қарсы *Милли Түркістан* журналы шығарылды. Түркістан легионын немістің барлау және диверсиялық органы саналған *Цеппелин* жетекшілік еткен (<https://chechnyatoday.com>, 08.11.2023).

7. МҰСТАФА ШОҚАЙ МӘЖБҮРЛІ ТҮРДЕ НЕМІС ЛАГЕРЛЕРІН АРАЛАДЫ

Мұстафа Шоқайдың қайтқан уақыты 1941 жылдың 27-нші желтоқсаны. Яғни, легион құрылғанға дейін ұлт қайраткері белгісіз жағдайда қайтыс болды. Неміс әскерімен бірге тұтқындар лагерін аралап жүргенде, мүмкіндікті пайдаланып, түркістандық әскерлердің рухын көтеретін, үміт отын жағатын жалынды сөздер айтуға тырысты. Сол үшін де Мұстафа Шоқай әскерилердің алдында аса үлкен тұлға болып қалды. Мұстафа Шоқаймен бірге жүріп концлагерлерді аралаған неміс фашистері Түркістан легионын басқару туралы ұсыныс айтады. Түркістанға бостандық беретініне сенбеген Мұстафа Шоқай легион құрудан бас тартады. Ченстаховадан өзінің үйі Парижге кетіп бара жатқан жолда ол Берлинде қатты сырқаттанып қайтыс болады. Қарсылық білдіргеніне жауап ретінде неміс фашистері Мұстафа Шоқайды улап өлтірді деген ақпарат та бар. [Kara, 2015: 42].

Мұстафа Шоқай Марияға жазған хатында: Менен қолдау күткен, үмітпен қараған бұл бейшараларға ешқандай көмек бере алмайтыным үшін өзімді жегідей жеймін. Мен оларға көмектесемін деп уәде бере тұра, олардың сынып кетпей, моральдық рухын көтеру және қолдау үшін ойыммен өтірік айтып тұрғанымды білемін. [Kara, 2015: 43].

Гитлер Германиясы мен Сталиннің Ресейі. Екі диктатордың бірін таңдау Мұстафа Шоқай үшін екі оттың ортасында қалумен бірдей еді. Мұстафа Шоқайдың ішкі түйсігі сезгендей-ақ, фашистік Германия Түркістанға тәуелсіздік бермеуші еді. Мысалы, Қырымды басып алған соң немістер қарапайым халықты қырып, халықтың көз жасына қалды. *Человек, потерявший родину* деп аталатын романда Дағджы өзінің әкесінің сөзін былай деп жазады: *Біз барлығымыз немістерді бостандық алып береді деп үмітпен күттік. Олар бізге еркіндіктің орнына өлім мен қантөніс алып келді* деп жазды.

Немістерге қарсы қырымдықтар тау мен орманда жасырынып партизандық топтар құрған [Kara, 2015: 58]. Фашистік Германияның осындай теріс пиғылын білген, түсінген Мұстафа Шоқай бірден Түркістан легионын құрудан бас татты.

Фашистік Германия соғыстың алғашқы жылдарында тұтқынға түскен әскерлерді ұлты бойынша бөлуге асықпады. Мұстафа Шоқай мен Қаюм Хан екеуінің беделін өздерінің пайдасына қолдануды көздеген олар газет пен радиода сөйлетуді көздейді. Тұтқындар лагерін аралаған Мұстафа Шоқай тұтқындардың аянышты жағдайын көре сала оларды ұлтына қарай бөлу қажеттігін тездетуді сұрайды. Бірақ Шығыс департаментінің шенеунігі болған Вон Менде тұтқындардан легион құру ойын жасырып қалады. [Çelik, 2015: 182-183].

Мұстафа Шоқай мен Вели Қаюм Ханды қасына ертіп алған неміс комиссия мүшелері Оербке және Берген-Белсен бастаған әсерилер тұтындар лагерін аралауға шығады. Ең соңғы лагерь *Ebernrode* делінген. Мыңбасы Майер-Мадер Түркістандық әскерлермен сөйлескенде олардың жағдайы жақсаратынын айтады [Çelik, 2015: 183]. А. Қараның сөзінше, соғыс кезінде Германияға қызмет етпейтінін түсінген кезде оны Шығыс аумақтар министрлігінің министрі Розенберг өлтірген болуы мүмкін дегенді айтады. [Kara, Kul, Ferhatoğlu, 2017]. Мұстафа Шоқайдың оны Германия тарапы өздерімен бірігіп жұмыс жасауға мәжбүрлегені туралы Халил Бурак Сауал былай деп жазады: *Шоқай тұтқынға түскендерден Түркістан легионын құруға соңына дейін қарсы болды. Соғыста тұтқынға түскендердің ісі бойынша комиссия жұмысына қатысса да, оны бұл іске араласуға немістер мәжбүр еткенін ұмытпау керек* дейді [Çelik, 2015: 257].

Б.Аяған, Ә.Кәкен және басқа зерттеушілердің ой-пікірлеріне сүйене отырып хабарларға қарағанда, Шоқайды НКВД қызметкерлері өлтірген болуы мүмкін. Зерттеуші, тарихшы Дархан Қыдырәлінің пікірінше, Розенберг те, губернатор Қаюм және НКВД қызметкерлері де Шоқайдың өліміне қатысы болған адамдар. Бүркітбай Аяған, жазушы Амантай Кәкеннің сөзінше, *Шоқайдың өліміне НКВД қызметкерлері кінәлі болды* дейді [Kara, Kul, Ferhatoğlu, 2017].

Берлиннің Сохенбург ауруханасы берген өлім себебі құжатында Мұстафа Шоқай *тифус ауруынан қайтыс болды* деп есеп береді. [Çelik, 2015: 257]. Мұстафа Шоқай өлімінен соң Түркістан легионын жүргізу ісі Вели Қаюм Ханға беріледі. Өзбек ұлтынан шыққан Вели Қаюм Ханның ісіне көңілі толмаған адам, ең басты қарсыласы болып шыққан Түркістан ұлттық комитеті насихат бөлімінің бастығы, Бас хатшы қазақ Қарыс

Қанатбай еді. Қаюм өзі жоғары билікке қол жеткізу үшін, фашистік Германияның көңілін өзіне аудару үшін, Түркістан легионына өзі ғана басшылық етуді көздеу арқылы қызғаныштан улауы да мүмкін. Түркістан легионын басқару ісінде өзара келіспеушіліктер болғанын соңынан келген Андреас Мадер мен Вели Қаюм Хан арасындағы келіспеушіліктерден, бірін бірі жау көргенін-ақ байқауға болады. Немістер өлтірсе Қаюм Ханды да өлтірер еді ғой. Бұл жерде қызғаныш Қаюм ханда болуы мүмкін. Соңынан Түрік бірлігі журналының Түркістан басылымының редакторы Умари де Қаюм Ханның қарысыластары арасында қалады [Çelik, 2015: 259].

Тұтқындар лагерін аралау кезінде Мұстафа Шоқай 35 мұсылманды тек қана сүндеттелгені үшін ғана атуға дайындалып жатқанына куә болады. Ол сол сәтте-ақ, бұл іске кірісіп, оларды өлімнен аман алып қалады. Бұл оқиғадан соң Мұстафа Шоқай немістің тиісті органдарына алдағы уақытта мұндай бассыздық орын алмауы үшін хат жолдайды. Сөйтіп Шығыс министрлігі, Германияның Қарулы күштерінің бас басқарма басшылары қатысқан үлкен жиында ол мұсылмандардағы сүндетке отыру дәстүрі барын баяндайды [Kara, 2015: 34].

Мұстафа Шоқайдан бөлек соғыс жылдары эмиграцияда жүрген саяси лидерлер арасында Әзірбайжанның алғашқы президенті болған Мамед Расулзаде де бар еді. Расулзаде Мұстафа Шоқай секілді тұтқынға түскен мыңдаған әзірбайжандықтарды ату жазасынан құтқарып қалды. Себебі соғыстың алғашқы кезеңінде тұтқынға түскен түркістандықтар мен әзірбайжандықтарды *сүндеттелген еврей* деп атып тастап отырған. Ал Расулзаде мен Мұстафа Шоқай олардың еврей емес, мұсылман, әзірбайжан екенін сауатты түрде дәлелдеуінің арқасында мыңдаған адамның өмірін сақтап қалды. Расулзаде де әзірбайжан легионын құруға келісімін бермеді, бірақ оған неміс үкіметі хаттар жазып, бірігіп жұмыс жасауға жиі шақырып, қыр соңынан қалмады. Бұл туралы біз Бакуде өткен сипмозиумдағы баяндамада кеңінен жаздық [Yeraliyeva, 2023].

Бүгінде көптеген зерттеушілер Мұстафа Шоқайдың жарияланбаған 100-ден аса мақаласы барын айтады. Зерттеуші Н.Темботованың жазуына қарағанда, легиондар жайлы ақпараттар *Кавказ және Проблемы* журналында бар екен. Бұл басылым 1934-1939 жылдар аралығында Парижде 5 тілде немісше, французша, ағылшын, түрік және орыс тілдерінде жарияланып тұрған. Мұнда эмиграциядағы түрік және кавказдық ұйымдардың құжаттары мен мақалалары сондай-ақ эмиграцияда танымал тұлғалар Гайдар Бамат, Сухли-Кайоғлы, Мұстафа Шоқайдың мақалары басылып тұрған.

Н.Темботовна бұл журналдағы мақалалармен Ресей ғылым академиясындағы шетел бөлімінен тапқанын айтады [Темботовна, 2000: 17].

Неміс үкіметінің Расулзадени өлтіруге мүмкіндігі болмады емес, болды. Әлемде соғыс болып жатқан тұста Мұстафа Шоқай ешқайда қашып құтылмас еді, соны білген Розенберг оны өлтіруге тапсырыс беруі мүмкін емес дейтініміз сол. *Әйтеуір бір көнеді* деген пікірде болды. Мұстафа Шоқай ашық түрде Кеңес үкіметінің саясатына қарсы екенін газет-журналдарда жазып жүрді. Сталин Шоқайдан қатты аяқ тартты. КСРО көсемі Сталин Мұстафа Шоқайдың Батыс Еуропа газеттерінде жарияланған мақалаларын оқығанда, ол бұл идеяның Кеңес Одағына таралу қаупіне алаңдады, алдын алуға тырысты. Ол кезде Мұстафа Шоқайдың мақалалары қазақша *Еңбекші қазақ*, *Қызыл Өзбекстан* газеттерінде, *Жас Түркістан* (Жас Түркістан) газеттерінде жарияланып тұратын. Ол *антисоветтік* баптарға тосқауыл қоюға тырысты.

8. ТҰТҚЫНДАР ЛАГЕРІНІҢ АТАУЛАРЫ

1941 жылдың қысында екі айдың ішінде қайтыс болған Кеңес жауынгерінің саны жарты миллионнан асады. Кеңес жауынгерлерінің өлімі біріншіден дұрыс тамақтанбау, ауруға қарсы сақтық шараларының болмауы және лагерлердегі қысым еді. Кейде тұтқындар казармада үш-төрт адамнан бір төсекте жатуға мәжбүр болды. Түрме лагерлерінде үсті-үстіне тұтқындарды жаппай казармаға алып келе беру кезінде бетон еденде жатқан адамдардың көпшілігі өмірді емес, өлімді таңдап жатты. Неміс дерекөздері беретін мәліметтерге қарағанда, неміс тұтқынына 5,7 миллион кеңес әскері мен офицерлері тұтқынға түскен. Олардан тек жартысы ғана тірі қалған. Аштықтан, ауру мен қорлаудан 3,3 миллион адамның өмірі қиылды. Өлім-жітім 60% құрады (<https://weekend.rambler.ru>, 23.12.23).

Өлім көрсеткіштеріне мысал ретінде Честохова лагерін алып қарасақ та жеткілікті. 1942 жылдың алғашқы төрт айында бұл лагерьдегі 90 мың Қызыл Армияның 3 мыңы ғана аман қалады. Осы кезеңді басынан өткерген тұтқындардың бірі, қырымдық Дженгиз Дағжы өзінің естеліктерінде Уман лагеріндегі басынан кешкендерін былай түсіндіреді: *Лагерьдегі өлім саны күн санап артып отырды. Мәйіттер барактардан шығарылып, дәретхана ретінде пайдаланылатын шұңқырлардың дәл артына үйілген. Мәйіттердің көптігі соншалықты биік-биік қабырға пайда болғандай болды. Тұтқындар бұл жағдайды көрді, бірақ олар дауыстап әрекет етсе, олар оқ тиюден*

қорқып, үндемей қалды [Çelik, 2015: 137]. Украинаның Ромны қаласындағы 137 нөмірлі лагерь Түркістандықтар үшін, Лохвитция қаласындағы 127 нөмірлі лагерь Армениялылар үшін, 200 нөмірдегі Пируликидегі лагерь болса Әзірбайжандықтар үшін, Миргород қаласындағы 120 нөмірлі лагерь Солтүстік Кавказия үшін жинақтау орталығына айналған [Çelik, 2015: 189].

Ерекше есекеретін жайт, фашистік Германия тұтқынға түскен ешбір Түркістандықтық басынан сипаған емес, керісінше қаншама өрімдей жастар соғыстың алғашқы жылдарында аштықтан, аурудан, бір жұтым су жетпей қыршыннан қиылды. Тірі қалғандарын мәжбүрлі түрде Түркістан легионы қатарына алды. Онда да олар екінші сортты әскерлер ретінде қабылданды. [Çelik, 2015: 225]. Егер Қызыл Армия қатарынан соғысқа аттанған әрбір түркістандықтың әскери дайындығы мықты болып, қолында қаруы болса немістерге тұтқынға түспес пе еді деген ой келеді.

Дағджы еңбегінде жазылғанның барлығы тек авторға қатысты деп қарауға болмайды. Кеңес одағында соғысқа қатысқан жүз мыңдаған әскер осындай жолды жүріп өтті. Зерттеуші Александр Даллин, немістерге тұтқынға түскен Кеңес одағы әскерлері 5 162 000 адамнан көп болды. Бұлардың басым көпшілігі орыс емес ұлтынан болды. 1 981 000 адам концлагерьдегі адам төзгісіз жағдайдан қайтыс болды. Егер бұған іс-түзсіз жоғалғандар санын қоссақ, құрбандар саны үш миллионға жуықтайды. Тірі қалған 800 мың әскер *Әскери тұтқындардан легиондар құру* жобасына қолданылды [Kara, 2015: 92].

Карелии концлагерінде қайтыс болған тұтқындар саны 3 миллион және олардың көпшілігі орыс ұлтынан болмады, олардың ең азы дегенде миллион түркітілдес әскерлер лагерлерде жан тапсырды. Түркітілдес әскери бөлімдерге басшылық еткен генерал Хайгендорф өзінің бір сұхбатында концлагерьлерде 1 миллионнан астам түркітілдес әскерлер қаза тапқанын айтқан. Бұған тағы концлагерьлерде тірі қалып артынан немістер құрған легиондарда болған әскерлерді қосу керек. Осы тұста әртүрлі санақ айтылады. Даллин 800 мың деп есеп берсе, түрік легиондары мен немістер арасында байланысты жұмыс жасаған Эртюрктің сөзінше, олардың саны 900 мың болған. Түркістан Ұлттық Комитетінде жұмыс істеген Икрам Хан тұтқындар саны *1 миллионнан астам болды* дейді.

9. ҚЫЗЫЛ АРМИЯ ӘСКЕРІНЕН НЕМІС ӘСКЕРІНЕ ТҮТҚЫНҒА ДЕЙІН

Қырымдық Дженгиз Дағджы еңбегі автордың өзі басынан кешкен Түркістан легионындағы оқиғаларды баяндайды. Өзінің немістердің қолына тұтқынға түскен кезін былайша сипаттайды: *Жау минометтен атқылай бастады. Біз қоршауда қалдық. Бірер сәттің ішінде айнала тозаққа айналды. Адам еті мен сүйегі аспанға атқылаған су, таспен араласып жатты. Біраздан соң жаудың жалыны басылды. Дағджы ұзақ уақыт бойы басын көтерместен жата береді. Басын көтергені сол-ақ екен, екі неміс әскері винтовканы дәл басына қадап тұрады. Осылайша, Дағджы 1941 жылдың 9-ншы тамызы күні түс уақытында тұтқынға түседі. Түркістан легионы қатарына қабылданбай тұрып, Дағджы тұтқындар лагеріндегі барлық азапты басынан өткізеді К. [Kara, 2015: 19].*

Зерттеуші Мюленнің пікірінше, түркітілді әскер үшін легион бірден бір тірі қалу орны болды. Себебі легионға түсу тойып тамақ ішу, таза киім кию, ауырған кезде дәрігердің көмегіне жүгіне алуды білдірді [Kara, 2015: 37]. Түркістан легионында жоғары қызметте болған белгілі тарихшы Баймырза Хайыттың жазуынша, тұтқынға түскендерді өз еліне қарсы қаруландыру халықаралық талаптарға қайшы болды. Сондықтан тұтқынға түскендерден екі данадан қолхат алып отырған. Қолхаттың бір данасы Женеваға, екінші данасы мұрғатта сақталды. *Бұл құжатта біз өз қолымызбен: Біз өз еркімізбен Түркістан армиясы қатарында Кеңес одағына қарсы соғысуға дайынбыз. Ант береміз* деп жазып бердік дейді тарихшы Баймырза Хайыт. [Kara, 2015: 42].

Фашистік Германия тұтқынға түскендерді аяған жоқ. Бұл туралы Әбдуқап Қараның *Истина Туркестанского легиона – между свастикой и красной звездой* деген кітабында да айтылады. Автордың сөзінше, түркістандық әскерлерилердің жартысы Германия мен Кеңес одағы арасында соғыстың оларға ешқандай қатысы жоқ екенін жақсы білген. Мұнда оларға *сендер тұтқын емессіңдер* деп айтқан. Расында олар концлагерьдегі сияқты аштық көрмеді бірақ іштей бәрібір өздерін тұтқын сезінді. *Мы вместе прошли этот путь* романындағы басты кейіпкер Таулы олардың *бостандыққа тап болған тұтқындар* деп атайды. [Kara, 2015: 51]. Түркістанға еркіндік беру туралы ой немістердің жоспарында да болмағаны анық. Тіпті, II Дүниежүзілік соғыста фашистік Германия жеңген күннің өзінде түркі халқы үшін *қожайын ауыстыру* секілді болар еді. [Kara, 2015: 23]. Міне, Мұстафа Шоқай осындай ниетін немістердің білген соң олармен бірге жұмыс істеуге құлқы болмады. Ол іштей немістер ешқашан түркістандықтарға еркіндік бермейтінін білді.

Легионнан қашқандарды өлім жазасына кескен. Қашқандар ұсталған соң жарты сағаттың ішінде немесе бір күн ішінде әскери трибунал өлім жазасын кесіп, қабырғада оларды атып тастаған. Сол үшін ары қарай өмір сүруді қалағандар амалы жоқтықтан легионда қалған. Легионда қалу немесе қалмау деген өмір мен өлімнің бірін таңдау секілді болған. Түркістанға азаттық алып береміз деген олар, немістің қару-жарағы мен қаржысы арқасында түркістандық әскерилер өз отаны мен халқын қанішер Сталиннен құтқара алады деп сендіргісі келді. Сондай-ақ, неміс үкіметі Кеңес одағының ыдырауына мүдделі екендігін, бөлек мемлекеттер құрылғанын қалайтыны және Түркістан легионы осы мақсатпен құрылды дегенге сендіріп баққан [Kara, 2015: 52].

Зерттеуші Әбдухаб Қара өзінің еңбегінде осыған қарамастан түркістандық әскерилер өздерін Түркістан легионы қатарында болғанын мақтан етті деп жазады. Бұған бірден бір себеп Түркістан өзінің ұлттық әскерін құру деген арманы болғанымен байланыстырған дұрыс шығар. Себебі патшалық Ресей кезінде Түркістан ұлттық әскерін құру былай тұрсын, түркістандықтарды әскерге де алмаған. *Страшные годы* деп аталатын романда түркістандық солдат былай деп жазады: *Енді бізде өзіміздің әскери армиямыз бар*. Бұл олар үшін үлен билік пен бақыттың көзі болды. [Kara, 2015: 53].

10. ЛЕГИОНДАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ ТОЛЫҚ ЗЕРТТЕЛГЕН ЖОҚ

Соғыстың аяқталғанына биыл 78 жыл толса да фашистік Германия құрған легиондар туралы ақпарат толық зерттелген жоқ. II дүниежүзілік соғыс тақырыбы ескірген деп саналса да тарихи бағасын нақты алмаған тұстары жетерлік. Соның бірі легиондардың құрылуы, жұмысы, қалай таратылғаны. Түркістан легионы тақырыбы айтыла қалса, *Мұстафа Шоқай құрған* деген Кеңес үкіметі жапқан жала әлі де бар. Қазақ әруақ сыйлаған халық. Мұстафа Шоқайдың Берлинде жатқан сүйегін сыйласақ, қазіргі Тәуелсіздігімізге сәйкес келмейтін сөзді айтпаған дұрыс. Мұстафа Шоқайдың Түркістан легионына қатысы бар ма жоқ па оны түрік, неміс, ағылшынтілді басқа ұлттың ғалымдары зерттеп, бағасын берген. Оның Түркістан легионын құрмағанын, өзі де эмиграциядағы түрістандық ретінде тұтқынға алынғанын сауатты қазақ білуі тиіс. Тұтқындар лагерін аралап, үмітін үзгені жайлы әуелі әйелі Марияға жазған хаты бар.

Әлем мойындаған саясаткерлер мен қоғам қайраткерлеріне ортақ ұқсас мінез, қасиет бар, олардың – саяси шиеленістің немесе орын алған оқиғаның қалай өрбитіні мен немен аяқталатынын алдын ала біліп отыруы. Саяси көзқарасын ешбір жасырмастан,

ертең бұл сөзім қате болып қалса қайтем? дейтін екіұшты күмәннан таза, төрткүл әлемге сол ойын ашық, бүкпесіз айта білуінде. Мұстафа Шоқайдың да саяси оқиғаларға дер кезінде берген саяси пікірлері көп ұзамай дұрыстығын дәлелдеп отырды. Мысалы, 1939 жылы Германия Польшаға басып кіруіне байланысты Мұстафа Шоқай былай деп жазды: *Сталин мен Гитлер – екеуі де жауыз адамдар. Менің қатты алаңдайтыным, бұлардың қайсысы жеңіске жетіп тынар екен. Саясатта да, алдап-арбауда да бұлар бір бірінен қалыспайды. Біреуі – нацист, екіншісі – марксист. Егер олардың екеуі бірігуді ойластырып, әлемді басқарғысы келсе, онда әлем қанға тұншығады. Барлық халықтың әкесі мен неміс халқының әкесі арасындағы достық уақытша сипат алып тұр.* Осындай пікірде болған Мұстафа Шоқай фашистік Германияның түпкі пиғылын білмей қалып, өзінің жанындай сүйген Түркістандықтарды айдап салуға көнбегені айдан анық. Мұстафа Шоқай фашистік Германия жеңіске жеткен күннің өзінде Түркістанға егемендік алып бермейтінін білген соң Түркістан легионының басында болуға қарсы болғанын шетелдік ғалымдар жақсы жазған. Осы ойы үшін де өмірі жарты жолда қиылды.

Мұстафа Шоқай немістерге Түркістан легионын құрып берді деген сөз барып тұрған сорақылық, сауатсыздық. Бүгінде Қазақстан егемен ел ретінде, II Дүниежүзілік соғыстың ортасында емес, алдыңғы шепте жүріп тұтқынға түсіп, жанын сақтауы үшін легионда болған боздақтарын ақтап ала алмай отыр. Жыл сайын 9-мамыр жеңіс күні тойланар тұста ресми Мәскеу Қазақстанның бетіне Түркістан легионын салық қылып басқысы келеді. Ал, шындығына келсек, біз Түркістан легионында болған әрбір қазақпен мақтануымыз керек. Олар дәл қазіргі сіз бен біз өмір сүріп отырған тәуелсіз ел болуды аңсап өткен боздақтар. Түркістан легионында болған қырым татары Дағдзы кітабын профессор Әбдухаб Қара аударған. Осы еңбекте Дағдзы өзі басынан өткерген соң Түркістан автономиясының қалай құрылғанын, тұтқынға түскен әскерлер алғашында лагерьлерде азаптан, аштан қырылғанын жазған. Бұл жерде автор Мұстафа Шоқаймен бетпе-бет кездеспегенін жазады, тек лагерьде бірге болған, кейін Түркістан легионы құрылар тұстағы әскерлерден естігені көп. Сонда әскерилердің көз алдында Мұстафа Шоқайдың лагерь аралап жүріп Түркістаннан тұтқынға түскен әскерлерге қарата айтқан бірлік туралы, Түркістанның егемендігі жайлы айтқан сөздері тұтқындарға үлкен сенім берген. Соғыстың қайнаған ортасында жүріп Дағдзының естелік-романдары шынайылығымен құнды. Соғыстан кейін жазылған еңбектер баршылық, бірақ осы

автордың еңбегінің легиондардың құрылу тарихын зерттегісі келетіндер үшін таптырмас құнды еңбек. Дағджының пікірінше, Түркістанның еркіндігі үшін жанын қиған боздақтар туралы естелік жазу оның қасиетті борышы болған. Дағджы кітабын Садық Тұран есімді кейіпкердің атынан жазады, Түркістан легионында жаттығудан өткен түркістандық әскерлерге қарап тұрып, ойланатын тұсын әсерлі келтіреді. *Бұлардың көбісі өз отанына жете алмай, жолда жан тапсырар. Бірақ бұл ештеме емес, себебі олардың бұл әрекеті Түркістан үшін. Түркістан қайта біздің қолымызға өтеді, солай емес пе? Таулар, су мен ауасы, аспан, мешіттер, барлық Жер біздің меншігімізде болады. Біздің жүрегімізде екі ғана қымбат мән бар. Бірі Түркістан болса екіншісі егемендік. Осы қасиетті жолда соңына дейін, қасық қанымыз қалғанша күресеміз. Осындай арманда жан берген ерлер бақытты шығар. Себебі қалған тірі қалғандары олардың сүйікті отанынына олар туралы естелік жеткізетін болады. Осындай оймен біз униформа кидік* [Kara, 2015: 73].

Түркістан легионында нақты қанша қазақ болғанын дәп басып айту қиындау болар. Десек те, тарихқа шынайы баға беретін уақыт жетті. Түркістан легионында болған әрбір тұтқын қазақ Отанын сатқан жоқ, олар тәуелсіздік үшін күрескен нағыз батырлар. Осындайда шынайы ақпаратты қолға алып, ең дұрыс дәлелдермен баға бергісі келетін зерттеушілердің көп болғаны дұрыс. Дағджы кітабы Орта Азияда соғыс тақырыбын зерттегендер арасында кең танылған деуге келмейді. Дағджы арқылы мындаған оқырман II Дүниежүзілік соғыс кезінде әскерлердің бастан өткерген ауыр да азапты күндерін оқып білді. [Kara, 2015: 74].

11. ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНЫҢ СОҢЫ

Легион құруда немістер екі түрлі мақсат қойды. Біріншіден, өзінің әскерінің орнын сырттан келген, тұтқынға түскендермен толтырып отыру. Олар жерді жақсы біледі, екіншіден, әрбір ұлтты бір біріне айдап салу, солайша тезірек соғысты аяқтап, жаулап алу [Романько, 2014: 32]. Кеңес үкіметіндегі тарихшылар неміс үкіметі легионерлер құру арқылы саяси қағида ұстанды деді. Легионерлер үшін ең ауыр уақыт 1943 жыл еді. Себебі олар Германияның жеңіске жететініне сенімі аз еді. Сол үшін олардың тәртібіне, әскери рухына әсер етті [Романько, 2014: 32].

1945 жылдың 8-мамыр күні Гитлер Германиясы жеңіліс тапқан соң Түркістан легионының маңызды бөлімі таратылады. Біраз бөлігі басы ауған жақа қашып кетсе, енді

бір тобы өз еркімен беріледі, енді бір тобы тұтқынға алынады. Түркістан легионы құрамында болғандарды Кеңес одағының әр бұрышында Қызыл Армиядан қашып Фашистік Германияның лагерьлерінен пана тапқандар деп қарастырды. Вели Қаюм Хан, Баймырза Хайыт, Икрам Хан Хусейн соғыс соңында Германияда өмір сүріп, ұзақ жылдар бойы Түркі әлемі, Түрікшілдік, Тұраншылдық секілді саяси-мәдени майданда қызмет етті. Демек Мұстафа Шоқай егер тірі болған болса мыңдаған Түркістандық әскерлерге көмегін беріп, соңында өзі елге қайтпай, осы Қаюм Хан сияқты Германияда өмірін жалғастыра берер ма еді деген өкініш бар [Қара, 2015: 73]. Легионерлердің ең үлкен қорқынышы *Жаумен байланыста болған отанын сатқандар* деп жазаланатындарын білді. Кеңес одағы 1929 жылғы әскери тұтқындар туралы Әлемдік қауымдастықтың Женева конвенциясына қол қойылмауы себепті олар Гитлер мен Сталин арасындағы тарихтағы ең үлкен жауыздықты бастан кешірді. 1945 жылғы 24 ақпандағы Ялта Конвенциясы бойынша, тұтқындар өздері азаматы болып есептелетін елге қайтарылуы тиіс болды [Çelik, 2015: 241].

Соғыс аяқталған соң Түркістан легионы құрамында болған әскерилерді *сатқын* деп танылды [Çelik, 2015: 181]. Ал нақты шындығына келгенде, Түркістан легионы құрамында соғысқандар не Кеңес әскеріне жатпады немесе неміс әскері де емес еді. Олар қоғам үшін ешқандай қылмысқа барған емес [Çelik, 2015: 181]. Фашистік Германия шегіне бастағанда-ақ Түркістан легионы құрамында болған әскерлер отанына қайтуға асыққан жоқ. Себебі, олар алдын ала өздерін не күтіп тұрғанын білді, сол үшін қалай да кері оралмаудың жолын іздеді. Бірақ Мәскеу Түркістан легионында болғандардың жолын кесуге дайындалды. Соғыстың аяқталуын күтпей-ақ Кремль жетекшілері Германияға қатысты одақтас елдер арасында бітімгершілік шарттары туралы құжаттарға қол қоя бастады. Бұл құжат бойынша барлық Кеңес одағынан шығып кеткен азаматтар немістермен бірге Кеңес одағына оралуы керек болды. Сондай-ақ Сталин табанды түрде неміс әскері құрамында Кеңестер одағына қарсы соғысқан барлық кеңес әскерін толығымен қайтаруды талап етті. Осы себепті 1945 жылдың соңына дейін Германия, Италия, Австрия және Франциядағы кеңес әскерлері ештеңеге қарамастан Кеңес одағына тапсырылды. Қолға түскендері бәрібір рахат өмір кешпейтінін білгендіктен өз-өздеріне қол жұмсағаны, пойыздың астына түсіп мерт болғандары жетерлік. Соғыстан кейін Мәскеу арнайы комиссия құрды. Басты мақсат Батыс Европаны түгел аралап, ол жақтағы

босқындары анықтау сосын *отан сіздерді күтеді, ешқандай жаза болмайды* деп оларды елге қайтару үшін үгіт-насихат жүргізді [Kara, 2015: 84].

Батыс Европада жүрген Кеңес одағы азаматтарын еркінен тыс мәжбүрлі түрде қайтару трагедиясына Батыс елдері тек 1946 жылы ғана мән бере бастады. Әсіресе АҚШ-та UNRA (Біріккен ұлттар ұйымының Көмек қоғамы) белсенді кірісе бастады. Соңында бұл мәселе Біріккен ұлттар ұйымы күн тәртібінде қаралды. Онда адам сияқты өмір сүруді қалайтын, зорлық-зомбылық режимінен құтылғысы келетін кінәсіз адамдарды еркінен тыс репрессиялық тұрғыда күштеп қайтару қылмыс деп танылды. Осылайша 1946 жылы қарапайым босқындарды Мәскеуге депортациялау аяқталды. Бірақ алғашында Кеңес армиясы құрамында соғысқан, сосын тұтқынға түсіп, немістер жағына өткен адамдарды қайтару ісі жалғасты [Kara, 2015: 85]. Түркістан легионы құрамында болған әскерлердің қолынан қару-жарағы алынып, аты-жөні анықталған соң Кеңес әскеріне тапсырылады. Ал, бұл ауыр азапты күндердің қайта басталғанын білдірді. Мұны жақсы түсінген түркістандық легион әскері пойыз Альпі тауын өте бере мүмкіндігі болғандар өздерін төмен лақырады. Бұлай жасай алмағандары өз-өзін өлімге қияды. Қалғандары өздерін теңізге лақтырады. Тірі қалғандары Қызыл Армия қолына түскен соң ату жазасына кесіліп, түрмеге жабылып, Түркістан легионы құрамында болғандардың соңғы ғұмыры осылайша аянышты аяқталады [Çelik, 2015: 241].

Түркістан легионын Кеңес одағына тапсыратын кезде әскерді ұлты бойынша бөледі. Неміс генералы Хейгендорф Британ шенеуніктеріне соңғы өтінішін білдіреді. Ол Түркістан легионы құрамында болғандарды Қызыл армияға бермей, *оларды неміс деп тіркеу керек* деген ұсыныс айтады. Бірақ олар бұл талабын орындамайды. Егер Британия шенеуніктері Хейгендорфтың ұсыныс-талабын қабыл еткенде қаншама Түркістандық әскерлер тірі қалып, өмірін жалғастырар еді деген өкініш бар. Мұсылман легионерлер үшін жаны ашып, оларды тірідей Кеңес армиясына бермеу үшін барын салған Хейгендорф кім деген сұраққа жауап іздеп көрдік. Ральф фон Хейгендорф - 1943 жылы мамыр айында құрылған 162-нші Түркістан дивизиясының командирі, генерал-лейтенант. 1943 жылдың қазан айында дивизия солтүстік Италияға аттанады. Бұлар остлегион ішіндегі ең ірі дивизия болып саналды. Екіншіден, 1944 жылы Берлинде өткен Еділ-Орал құрылтайында баяндама оқыған генерал. Тарихшы Фаузия Байрамова осы құрылтай жайында жазған мақаласында былай дейді: *Ресей және татар тарихшылары бұл құрылтайға жоғары шенді Германия әскерлері қатыспады, немістер жеңген күннің*

өзінде түркі халқына еркіндік бермес еді деуі қате түсінік екенін алға тартады. Тарихшы Байрамованың сөзінше, Еділ-Орал құрылтайына Алман генералдары да, профессорлары да қатысып, баяндама оқыды. Мысалы, легион командирлері генерал-майор Фон Хейгендорф өз сөзінде: *Алман-татар достығы әрқашан берік болатынын, большевизмге қарсы соғыста жеңіске бірге қол жеткізетінін айтты* дейді (<https://groups.google.com>, 25.12.23).

Ескере кететіні, бұл құрылтай атауы *Еділ-Орал құрылтайы* аталса да, мұнда мұсылман түркі халықтарынан құрылған, арасында Түркістан легионынан да әскерлер қатысады. Соғыс аяқталғанда генерал Фон Хейгендорфтың Қызыл Армияға Түркістандық әскерлері бермейік деп ұсыныс айтуы да жайдан-жай емес екенін байқауға болады. 162-нші Түркістан дивизиясының командирі ретінде өзі басшылық еткен әскерін өлімге қимағаны, екіншіден осы құрылтайда сөйлеген сөзі, берген уәдесі әсер еткен болуы керек деп топшылаймыз.

Тарихшы Фаузия Байрамова осы мақаласында тағы бір мәселені көтереді. Татар ұлтының азаттығы жолында құрбан болғандардың жүріп өткен жолын білетіндер аз, бұл тарих әлі де зерттелуі тиіс екендігін жазады. Ол бүгінге дейін Гитлер Германиясы қатарында соғысқандарды *отанын сатқан, кінәлілер* деп санайтынын жеткізеді. *Татар халқының еркіндігі үшін күрескен әскерлерімізге жабылған жаланы қабылдамаймыз. Біз үшін олар ұлт үшін жанын қиған қаһармандар* деген батыл шешім айтады. Осы ұстаным бүгінгі Қазақ халқының да ұстанымы болуы тиіс. Түркістан легионында болған әскерлер Отанын сатқандар емес, азаттығымыз үшін күрескен батырлар болып қабылдануы тиіс (<https://groups.google.com>, 25.12.23).

ҚОРЫТЫНДЫ

Мұстафа Шоқай Түркістан легионын құрған жоқ. Фашистік Германияның соғыс басталмай тұрып лагерьлер құра бастауы бұған дәлел. Екіншіден, Еуропада эмиграцияда жүрген Түркістандық саяси лидерге легион құру секілді құпия жұмысты беруге жол бермес те еді. Мұстафа Шоқай Қызыл Армия қатарынан тұтқынға түскен басқа да әскерлер секілді фашистік Германияның қолына түскен тұтқын екенін мойындайтын уақыт келді. Айырмашылығы – тұтқынға түскен әскерлер майдан шебінде ұсталса, Мұстафа Шоқай өз үйінен тапа-тал түсте тұтқындалып, лагерьлерге тілмаш ретінде жөнелтілді. Мұстафа Шоқайдың ең жанды жерін дөп басқан алман әскерінің жетекшілері

Мұстафа Шоқайдың тұтқынға түскен әскер алдындағы абырой-беделін қолдануды ойлады. Түркістандық мұсылман әскерлерін құтқарудың бір жолы легион құру екенін айтқанда Мұстафа Шоқай бұған келісімін бермеді. Бірақ саяси қайраткер немістерге бұл тұтқынға түскен Түркістандық әскерді білімі бойынша оқуын жалғастыруға мүмкіндік беру керектігін және жұмысқа салуды сұрады. Бірақ немістер үшін Мұстафа Шоқайдың ұсынысы тиімсіз болды. Соңында Түркістан легионын құру ісі фашистік Германияға ешқандай абырой алып келмеді.

II Дүниежүзілік соғыс жайлы жазылған еңбектерді салыстырып оқып шыққанда түйгеніміз, бұл соғысқа жаңаша көзқарас пен шынайы ақпараттардың қажеттігі сезілді. Себебі, бір ұлттың ерен еңбегі баса айтылып, соғыста ерлік көрсетілген өзге ұлт өкілдерінің тасада қалуы, біздің нысанымыз болған Түркістан легионы *сатқындар* деген қара таңбасы алынбауы егемен ел болған мемлекетке сын. Егер зерттеушілер тарапынан қызығушылық, ал мемлекеттен қолдау болса бұл тақырыпта үлкен зерттеу жобалар жасауға болады. Нәтижеде, Түркістан легионы құрамында болған жазықсыз әскер рухы шат болып, бұл тарих шынайы бағасын алады. Ал, *Мұстафа Шоқайдың Түркістан легионына қатысы болды* деген жалаға нүкте қойылып, Қазақстандағы Мұстафатану ғылымына даңғыл жол ашылады. Үшіншіден, елдегі *9-мамыр Жеңіс күні* жаңаша сипат алады.

Қазақ халқы соғыстың мәжбүр қатысушысы, соғысқа ресейлік тұрғыдан қарауды қою керек деп есептейтін жазушы-публицист Марат Бәйділдаұлының жазуынша, Шығыс Еуропадағы совет-герман соғысында ленд-лиз көмегімен Кеңес Одағы жеңді. Түркістан легионы қатарында қолына қару алған отандастарымызды да түпкілікті ақтау қажет. Қазақтан бұл соғыстың бастаушысы болған емес (Жазушы-публицист Марат Бәйділдаұлының фейсбук парақшасынан алынды. 20.12.2023).

EXTENDED SUMMARY

When we compared and read the works written about World War II, we felt the need for a new approach to this war and real information. The reason is that the meritorious work of one nation is highlighted and the representatives of other nations who have shown bravery in the war are left behind, and the Turkestan Legion, which is our target, is not labeled as "traitors" is a criticism of the sovereign state.

If there is interest from researchers and support from the state, it is possible to create large research projects on this topic. As a result, the spirit of the innocent soldiers who were part of the Turkestan Legion will be happy, and this history will receive its true value. And the slander that Mustafa Shokay was involved in the Turkestan Legion was put to an end, and the way to Mustafatanu science in Kazakhstan was opened. Thirdly, May 9 Victory Day in the country will take on a new character.

According to writer-publicist Marat Baidildauli, who believes that the Kazakh people are a forced participant in the war, the war should be stopped from the Russian point of view, the Soviet Union won the Soviet-German war in Eastern Europe with the help of Lend-Lease. Our compatriots, who took up arms in the ranks of the Turkestan Legion, need to be finally acquitted. The Kazakh was not the initiator of this war.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Çelik, L. (2015). II. Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan “Türkistan Lejyon Ordusu“. Doktora Tezi, Konya.
- Kara, A. (2002). Türkistan Ateşi Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi. İstanbul, 266.
- Kara, A; Kul, Ö; Ferhatoğlu, F. (2017). Doğumunun 100. yılında Baymirza Hayit ve günümüzde Türkistan tarihi araştırmaları uluslararası sempozyumu bildirileri. İstanbul.
- Kara, A. (2015). Истина Туркестанского легиона – между свастикой и красной звездой. Астана.
- Yeraliyeva, K. (2023). Мұстафа Шоқай және Әзірбайжан. III. Uluslararası Türk Dünyası İletişim ve Sanat Sempozyumu. Bakü. Azerbaycan. Bildiriler Kitabı.
- Исахан, М. (2020). Түркістан Ұлттық Комитеті және Түркістан легионы, <https://kazislam.kz/turkistan-ulttyq-komiteti-zhane-turki/>, (Erişim Tarihi: 27.12.23).
- Мендіқұлова, Г. (2016). Туркестанцы во Второй мировой войне: из плена в Соппротивление, <https://informburo.kz/stati/turkestancy-vo-vtoroy-mirovoy-voyne-iz-plena-v-soprotivlenie.html>, (Erişim Tarihi: 27.12.23).
- Мифы о народах-предателях в Великой Отечественной войне. (2011). <https://chechnyatoday.com/news/15322>, (Erişim tarihi: 08.11.2023).

- Никитина, Н. (2021). Имя им – Туркестанский легион. Как казахи, узбеки и кыргызы оказались в армии Третьего рейха, и в чем заключалась их служба, <https://mediazona.ca/article/2021/05/11/legion>, (Erişim Tarihi: 28.12.23).
- Почему немцы не соблюдали нормы Женевской Конвенции по отношению к советским военнопленным. (2019), <https://weekend.rambler.ru/other/42161750-pochemu-nemtsy-ne-soblyudali-normy-zhenevskoy-konventsii-po-otnosheniyu-k-sovetskim-voennoplennym/>, (Erişim tarihi: 23.12.23).
- Романько, О. (2014). Восточные легионы в силовых структурах нацистской Германии (1941-1945): организация, личный состав и численность. Мусульманский мир. Казань, - №4. Bayramova, F. İdil-Ural Kurultayı. (2009). <https://groups.google.com/g/milli-maksat/c/4lkqe1-qfvg?pli=1>, (Erişim tarihi: 25.12.23).
- Темботовна, Н. (2000). Восточные легионы в Вермахте в годы Великой Отечественной Войны 1941 - 1945 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Майкоп.
- Хайитов, Ш. (2015). Историческая судьба туркестанских военнопленных второй мировой войны. «Метаморфозы истории» Научный альманах . Выпуск 6. 53 б.